

ЗМІСТОВНІ СКЛАДОВІ ОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВІДПОВІДНО ДО РІВНЯ ОСВІТИ

Мушкевич Валентин

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна

vsc.snoop@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3593-1086>

Мета дослідження - перевірка гіпотези про значимі відмінності у рівні вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різного освітнього рівня.

Методи. Для дослідження якості характеристик досліджуваних, релевантних змістовим показникам їх фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання було використано методику діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, методику вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, методику діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка, методику вивчення показників і форм агресії А. Басса-А. Даркі, методику вивчення агресії Е. Вагнера, методику діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко.

Результати. Встановлено, що достовірно вищий ступінь незадоволеності сферою медичного обслуговування, можливістю проводити відпустку, незадоволеності житлово-побутовими умовами, наявності показника «комунікація» при агресії демонструють ті досліджувані військовослужбовці, які мають вищу освіту. Достовірно вищий ступінь незадоволеності своїм положенням у суспільстві, незадоволеності власним способом життя в цілому, наявністю типу поведінки при фрустрації «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», прояву підозрливості, ворожості, вираженості показника емоційного вигорання «емоційна відчуженість», симптому емоційного вигорання «психосоматичні і психовегетативні порушення» демонструють досліджувані, які мають середню освіту. Достовірно найвищий ступінь незадоволеності рівнем власної освіченості, незадоволеності взаєминами з подружжям, прояву негативізму, синдрому емоційного вигорання «загнаність у кут», симптому емоційного вигорання «незадоволеність собою» демонструють досліджувані з неповною вищою освітою. Достовірно вищий ступінь незадоволеності способом проведення свого дозвілля, вищий ступінь прояву директивності, характеризуються типом фрустраційної реакції «імпульсивної

реакції з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «страх» при агресії, «опис» при агресії, прояв образи, показник «почуття провини», симптом емоційного вигорання «емоційний дефіцит», симптом емоційного вигорання «загальний рівень психоемоційного вигорання», такий симптом емоційного вигорання, як «емоційно-моральна дезорієнтація». виявили ті досліджувані, які мають неповну середню освіту. Достовірно вищий показник типу фрустраційної поведінки «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», симптом емоційного вигорання «переживання психотравмуючих обставин», демонструють випробувані із середньою спеціальною освітою.

Висновки. Констатовано, що у цілому освітній рівень досліджуваних ніяк не пов'язаний з проявом у них тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності.

Ключові слова: тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність, військовослужбовці, рівень освіти.

Valentyn Mushkevych. Substantive components of personal functioning of military servants according to the level of education.

Purpose was to test the hypothesis of significant differences in the level of severity of frustration, aggression and psycho-emotional burnout in subjects of different educational levels.

Methods. To study the quality of the characteristics of the subjects, relevant to the content indicators of their frustration, aggression and psycho-emotional burnout, we used the method of diagnosing the level of social frustration designed by L. Wasserman, the method of studying frustrational reactions by S. Rosenzweig, the method of diagnosing self-assessment of mental states by G. Eisenko. A. Bassa-A. Darki, the method of studying the aggression by E. Wagner, the method of diagnosing the level of emotional burnout by V. Boyko.

Results. It was found that a significantly higher degree of dissatisfaction with the field of medical care, the opportunity to spend vacations, dissatisfaction with living conditions, the presence of "communication" in aggression are observed in those surveyed servicemen who have higher education. Significantly higher degree of dissatisfaction with their position in society, dissatisfaction with their own way of life in general, the presence of a type of behavior in frustration "extrapunitive reaction with fixation on self-defense", suspicion, hostility, severity of emotional burnout "emotional alienation" and emotional symptoms of psycho-vegetative disorders "are demonstrated by subjects with secondary education. According to our observations the highest degree of dissatisfaction with the level of their own education, dissatisfaction with the relationship with spouses, negativism, emotional burnout syndrome of feeling "driven into a corner", a symptom of emotional burnout "dissatisfaction with yourself" are shown by respondents with incomplete higher education. Significantly higher degree of dissatisfaction with the way of spending their leisure time, higher degree of manifestation of directiveness is characterized by the type of frustration reaction "impulsive reaction with fixation on self-defense",

"extrapunitive reaction with fixation on satisfaction of needs", "fear" of aggression, "description" of aggression, manifestation of feeling offended, an indicator of "guilt", a symptom of emotional burnout "emotional deficit", a symptom of emotional burnout "general level of psycho-emotional burnout", a symptom of emotional burnout, such as "emotional and moral disorientation" have been observed in those subjects who have incomplete secondary education. Subjects with secondary special education demonstrate a significantly higher indicator of the type of frustrating behavior "impulsive reaction with fixation on the satisfaction of needs", a symptom of emotional burnout "experiencing psycho-traumatic circumstances".

Conclusions. It was stated that in general the educational level of the subjects is not related to the manifestation of anxiety, frustration, aggression and rigidity.

Key words: anxiety, frustration, aggression, rigidity, servicemen, level of education.

Вступ. Професія військовослужбовця передбачає наявність екстремальних ситуацій, прийняття складних рішень, які, без сумнівів, можуть призводити до фрустрації, агресії, емоційного вигорання та їх різного прояву як у чоловіків, так і у жінок. В Україні уже протягом кількох років ведуться бойові дії, чисельність військовослужбовців побували у зоні бойових дій, де тривалий час на них мали вплив травмуючі події. Значна частина військовослужбовців не навчалися військовій справі, вперше у своєму житті зустрілися із ситуацією військових дій, а, як відомо, навчання та освіта військових є невід’ємною складовою військових звань. Наприклад, офіцери у військовому званні лейтенант у США мають базову військову підготовку. У військовому званні старший лейтенант або капітан отримують тактичну освіту. Офіцери у військовому званні майор повинні мати освіту оперативного рівня, у військовому званні підполковник (полковник) – стратегічний рівень освіти. Полковники, до яких прийнято рішення щодо присвоєння військового звання генерал, проходять додаткові курси за окремими програмами. Навчання здійснюється постійно і стимулюється додатковими тренуваннями і тестами під час просування кар’єрними сходами (Переверзін & Назаренко, 2018: 178-180).

Психологічна підготовка і вищий рівень освіти є визначаючими факторами успішності бойових дій. Саме тому мета та завдання представленого у статті дослідницького матеріалу - відобразити результати дослідження та здійснити їх аналіз, як однієї з частин нашого широкого наукового пошуку, а саме виділити змістовні

складові особистісного функціонування військовослужбовців відповідно до рівня освіти.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають наукові дослідження, присвячені аналізу особистісних параметрів, які виходять за рамки звичайного досвіду та призводять до дестабілізації психіки (Березницька, Мацевко & Солошенко, 2020; Heavey, Nomish, Goodell & Nomish, 2017); концептуальної теорії стресостійкості військовослужбовців (Партико & Скальська, 2020; Klaw, Demers & Da Silva, 2016); особливостей емоційної та поведінкової сфер військовослужбовців (Колесніченко та ін., 2016; Kwan, Sparrow, Facer-Irwin, Thandi, Feart & MacManus, 2020); шляхів підвищення особистісної стресостійкості та емоційної стійкості військовослужбовців і членів їх сімей (Грицюк, Дучимінська, Коширець, Мушкевич, Мельник, Федоренко & Шкарлатюк, 2016); мотивів професійної діяльності військовослужбовців (Gerlock, Szarka, Cox & Harel, 2016; LaMotte, Taft, Weatherill & Eckhardt, 2017).

Методи та процедура дослідження. Для реалізації визначеного комплексу математико-статистичних процедур було використано комп'ютерний пакет статистичних програм SPSS for Windows (версія 19). До статистичних методів ввійшли: метод порівняння середніх значень (Compare Means), непараметричний метод відмінностей для незалежних вибірок Манна-Вітні (Mann-Whitney Test), непараметричний критерій відмінностей для ненаправлених (невпорядкованих) альтернатив Крускала-Волліса (Kruskal-Wallis Test), метод факторного аналізу (Factor Analysis), метод множинного регресійного аналізу (Regression Analysis), метод кластерного аналізу (Cluster Analysis).

За результатами реалізації констатувальної частини емпіричного дослідження було здійснено порівняльний аналіз вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різного освітнього рівня. Зокрема, в якості характеристик досліджуваних, релевантних змістовим показникам їх фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання було визначено шерег наступних психологічних змінних:

– за методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана – ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності: «своєю освітою», «взаєминами з колегами», «взаєминами з керівництвом», «взаєминами із суб'єктами

своєї професійної діяльності», «змістом своєї роботи в цілому», «умовами професійної діяльності», «своїм положенням у суспільстві», «матеріальним станом», «житлово-побутовими умовами», «взаєминами з подружжям», «взаєминами з дітьми», «взаєминами з батьками», «обстановкою у державі (суспільстві)», «взаєминами з близькими, друзями, знайомими», «сферою послуг і побутового обслуговування», «сферою медичного обслуговування», «способом проведення дозвілля», «можливістю проводити відпустку», «можливістю вибору місця роботи», «своїм способом життя в цілому»; «загальний рівень фрустрації»;

– за методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга – направленість і тип фрустраційної реакції: «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби»;

– за методикою діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка – самооцінка психічних станів: «тривожності», «фрустрації», «агресивності», «ригідності»;

– за методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса-А. Даркі – показники і форми агресії: «фізична агресія», «непряма агресія», «негативізм», «дратівливість», «образа», «підозрілість», «вербальна агресія», «почуття провини», «індекс агресивності», «індекс ворожості»;

– за методикою вивчення агресії Е. Вагнера – показники агресії: «агресія», «директивність», «емоційність», «комунікація», «залежність», «страх», «демонстративність», «каліцтво», «активна байдужість», «пасивна байдужість», «опис»;

– за методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко – симптоми емоційного вигорання: «переживання психотравмуючих обставин», «незадоволеність собою», «загнаність у кут», «тривога і депресія», «неадекватне вибіркоче емоційне реагування», «емоційно-моральна дезорієнтація», «розширення сфери економії емоцій», «редукція професійних обов'язків», «емоційний

дефіцит», «емоційна відчуженість», «особистісна відчуженість», «психосоматичні і психовегетативні порушення», «загальний рівень емоційного вигорання».

Предметом статистичного аналізу на даному етапі дослідження стала перевірка гіпотези про значимі відмінності у рівні вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різного освітнього рівня. З формальної точки зору вирішувалось завдання визначення характеру відмінностей у середніх значеннях вираженості психологічних характеристик випробуваних, диференційованих у різні категорії на підставі означених вище критеріїв.

З цією метою було використано комплекс математико-статистичних процедур. Зокрема, в нашому дослідженні було використано наступні методи:

а) для порівняння середніх значень вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різних груп – метод порівняння середніх значень (Compare Means) (Бююль & Цёфель, 2002);

в) для визначення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у випробуваних, диференційованих за критеріями «освітнього рівня» – непараметричний критерій відмінностей для ненаправлених (невпорядкованих) альтернатив Крускала-Волліса (Kruskal-Wallis Test) (Наследов, 2004; Наследов 2005).

Зауважимо, що з міркувань коректності подальшої інтерпретації виявлених закономірностей залишимо поза увагою детального аналізу ті відмінності у середніх значеннях вираженості психологічних характеристик досліджуваних, які не мають статистично достовірного характеру. Також, враховуючи характер отриманих результатів, узагальнення табличних даних коректно буде провести з урахуванням рівня статистичної значимості виявлених закономірностей, тобто в напрямку від найбільш до найменш достовірно значимих результатів. Враховуючи це, перейдемо до змістової інтерпретації результатів.

Обговорення результатів. Перейдемо до розгляду блоку результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників

досліджуваних, виміряних за допомогою методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана. Залежно від освітнього рівня середні значення вираженості ступеня незадоволеності досліджуваних своїми соціальними досягненнями в різних аспектах життєдіяльності розподілилися наступним чином (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Відмінності середніх значень вираженості ступеня незадоволеності соціальними досягненнями у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана)

Аспекти життєдіяльності	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
власна освіта	0,89	0,94	1,14	1,45	0,81	0,018
взаємини з колегами	1,44	0,84	1,05	0,80	1,06	0,402
взаємини з керівництвом	0,67	0,92	0,96	0,90	1,13	0,427
взаємини із суб'єктами праці	1,11	1,22	1,14	1,20	1,22	0,948
зміст своєї роботи в цілому	1,33	1,31	1,42	1,15	1,43	0,886
умови професійної діяльності	0,89	1,76	1,66	1,95	1,59	0,223
власне положення у суспільстві	0,33	1,30	1,17	0,75	1,03	0,016
матеріальний стан	1,00	1,55	1,52	1,35	1,58	0,552
житлово-побутові умови	0,67	1,46	1,15	1,40	1,72	0,016
взаємини з подружжям	1,33	1,16	1,30	1,95	1,67	0,026
взаємини з дітьми	2,00	1,52	1,52	1,75	1,38	0,480
взаємини з батьками	1,56	1,64	1,43	1,70	1,68	0,615
обстановка у державі (суспільстві)	2,11	1,73	2,03	2,15	2,00	0,315
взаємини з близькими, друзями	1,56	1,92	1,74	1,65	2,13	0,217
сфера побутового обслуговування	1,00	1,53	1,66	1,60	1,74	0,389
сфера медичного обслуговування	1,33	1,65	2,00	1,65	2,30	0,002
спосіб проведення дозвілля	2,44	1,49	1,79	1,40	1,84	0,018
можливість проводити відпустку	0,56	1,44	1,46	1,15	1,87	0,007
можливість вибору місця роботи	0,44	1,11	1,08	1,15	1,23	0,386
власний спосіб життя в цілому	1,44	1,63	1,35	0,90	1,33	0,038
загальний рівень фрустрації	1,15	1,31	1,48	1,33	1,47	0,139

Табличні дані дозволяють стверджувати, що статистично значимі відмінності у середніх значеннях вираженості ступеня

незадоволеності у досліджуваних з різним освітнім рівнем своїми соціальними досягненнями виявлено у відношенні наступних аспектів життєдіяльності: «сфера медичного обслуговування» ($p \leq 0,01$), «можливість проводити відпустку» ($p \leq 0,01$), «власне положення у суспільстві» ($p \leq 0,05$), «житлово-побутові умови» ($p \leq 0,05$), «власна освіта» ($p \leq 0,05$), «спосіб проведення дозвілля» ($p \leq 0,05$), «взаємини з подружжям» ($p \leq 0,05$), «власний спосіб життя в цілому» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення прояву показників фрустрованості у досліджуваних з різним освітнім рівнем дозволяє констатувати, що достовірно вищий ступінь незадоволеності сферою медичного обслуговування демонструють ті з них, які мають вищу освіту. Натомість, найнижчий ступінь незадоволеності виявили досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Аналогічний характер розподілу середніх значень вираженості незадоволеності досліджуваних з різним освітнім рівнем своїми соціальними досягненнями маємо у відношенні такого аспекту їх життєдіяльності, як «можливість проводити відпустку». Як і в попередньому випадку, констатуємо, що достовірно вищий ступінь незадоволеності можливістю проводити відпустку демонструють досліджувані, які мають вищу освіту, а найнижчий ступінь незадоволеності – досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився показник фрустрованості такого аспекту їх життєдіяльності, як «власне положення у суспільстві». Так, достовірно вищий ступінь незадоволеності своїм положенням у суспільстві демонструють досліджувані, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь незадоволеності – досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Наступним показником фрустрованості досліджуваних, на який необхідно звернути увагу, є «житлово-побутові умови». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь незадоволеності житлово-побутовими умовами мають досліджувані з вищою освітою, а найнижчий ступінь незадоволеності – досліджувані з неповною середньою освітою.

Заслуговує на увагу факт, що достовірно найвищий ступінь незадоволеності рівнем власної освіченості демонструють

досліджувані з неповною вищою освітою, а найнижчий ступінь незадоволеності (відповідно, найвищий ступінь задоволеності) – випробувані з вищою освітою.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився показник фрустрованості такого аспекту їх життєдіяльності, як «спосіб проведення дозвілля». Так, достовірно вищий ступінь незадоволеності способом проведення свого дозвілля виявили ті досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Показник «взаємини з подружжям» виявився наступним у шерегу фрустрованих аспектів життєдіяльності досліджуваних з різним освітнім рівнем. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що достовірно вищий ступінь незадоволеності взаєминами з подружжям демонструють випробувані з неповною вищою освітою, а найнижчий ступінь незадоволеності (відповідно, найвищий ступінь задоволеності) – випробувані із середньою освітою.

Останнім в межах даного блоку статистичного аналізу фрустрованим аспектом життєдіяльності досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився показник «власний спосіб життя в цілому». В даному випадку, спостерігаємо достовірно вищий ступінь незадоволеності власним способом життя в цілому у тих досліджуваних, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь незадоволеності – у досліджуваних з неповною вищою освітою.

Розглянемо наступний блок результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (Rosenzweig, 1941). Так, залежно від освітнього рівня середні значення вираженості фрустраційних реакцій у досліджуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 2).

Табличні дані дозволяють констатувати, що статистично значимі відмінності у середніх значеннях вираженості фрустраційних реакцій у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявлено за такими показниками: «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,001$), «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби» ($p \leq 0,05$), «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні

потреби» ($p \leq 0,05$), «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2

Відмінності середніх значень вираженості фрустраційних реакцій у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга)

Направленість і тип фрустраційної реакції	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	3,89	3,52	3,37	3,60	3,88	0,299
екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,22	3,93	3,35	2,95	3,61	0,022
екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	3,11	2,13	2,15	2,75	2,45	0,011
інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	3,00	2,09	2,08	2,30	2,01	0,174
інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	3,00	2,47	2,48	2,80	2,48	0,310
інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,56	3,08	2,84	3,15	2,94	0,714
імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	2,78	3,02	2,66	3,05	2,57	0,276
імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,44	2,42	2,99	1,90	2,33	0,000
імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	1,44	2,29	2,41	2,35	1,87	0,020

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву фрустраційних реакцій у досліджуваних з різним освітнім рівнем дозволяє стверджувати, що достовірно вищий ступінь вираженості «імпунітивної реакції з фіксацією на самозахисті» демонструють випробувані, які мають середню спеціальну освіту, а найнижчий ступінь вираженості – досліджувані, які мають неповну вищу освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий тип фрустраційної реакції, як «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби». Враховуючи характер вираженості її середніх значень у досліджуваних з різним освітнім

рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь її прояву демонструють досліджувані з неповною середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із середньою і середньою спеціальною освітою.

Показник «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби» виявився наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що достовірно вищий ступінь прояву даної фрустраційної реакції демонструють випробувані із середньою спеціальною освітою, а найнижчий ступінь прояву – випробувані з неповною середньою освітою.

Останнім в межах даного блоку статистичного аналізу типом фрустраційної реакції у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявилась «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті». В даному випадку, спостерігаємо достовірно вищий ступінь прояву даної фрустраційної реакції у досліджуваних із середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – у досліджуваних з неповною середньою освітою. Змістовно проінтерпретуємо виявлену закономірність.

Розглянемо наступний блок результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка. Залежно від освітнього рівня середні значення вираженості психічних станів у випробуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 3).

Таблиця 3

**Відмінності середніх значень вираженості психічних станів
у досліджуваних з різним освітнім рівнем**

(за методикою діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка)

Психічний стан	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
тривожність	8,11	7,31	7,64	8,80	7,04	0,217
фрустрація	6,11	6,43	6,45	5,80	6,03	0,952
агресивність	7,56	8,73	8,10	9,75	8,90	0,550
ригідність	6,22	8,34	7,60	9,25	8,17	0,149

В даному випадку, табличні дані вказують на те, що за жодним показником (психічним станом) досліджуваних не виявлено статистично значимих відмінностей у середніх значеннях їх вираженості ($p > 0,05$). Таким чином, можна констатувати, що освітній рівень досліджуваних ніяк не пов'язаний з проявом у них тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності.

Перейдемо до розгляду наступного блоку результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення агресії Е. Вагнера. Отож, залежно від освітнього рівня середні значення вираженості показників агресії у випробуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 4).

Таблиця 4

Відмінності середніх значень вираженості показників агресії у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою вивчення агресії Е. Вагнера)

Показники агресії	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
агресія	1,67	1,48	1,34	1,60	1,35	0,449
директивність	3,56	2,49	2,19	3,10	2,49	0,005
страх	3,22	1,46	1,36	1,75	1,39	0,020
емоційність	1,44	2,21	2,16	2,00	2,38	0,340
комунікація	1,44	1,73	2,06	1,70	2,33	0,015
залежність	1,00	1,00	0,90	0,90	0,93	0,820
демонстративність	0,44	0,95	0,95	1,00	0,87	0,604
каліцтво	0,89	1,12	0,79	0,85	0,78	0,128
активна байдужість	2,11	2,15	1,97	1,85	2,13	0,833
пасивна байдужість	1,67	0,84	0,85	0,85	0,87	0,479
опис	2,33	1,49	1,81	1,55	1,41	0,038

Якщо звернутись до табличних даних, то стає очевидним, що статистично значимі відмінності у середніх значеннях вираженості показників агресії у випробуваних різного освітнього рівня виявлено у відношенні: «директивності» ($p \leq 0,01$), «комунікації» ($p \leq 0,05$), «страху» ($p \leq 0,05$), «опису» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників агресії у досліджуваних різного освітнього рівня дозволяє констатувати, що достовірно вищий ступінь прояву директивності демонструють випробувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню спеціальну освіту.

Показник «комунікація» виявився наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що достовірно вищий ступінь прояву показника «комунікація» демонструють випробувані, які мають вищу освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають неповну середню освіту.

Також заслуговує на увагу факт, виявлений у відношенні такого показника агресії досліджуваних з різним освітнім рівнем, як «страх». Якщо звернути увагу на характер вираженості даного показника агресії у досліджуваних з різним освітнім рівнем, то стає очевидним, що найвищий ступінь його прояву демонструють досліджувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані, які мають середню спеціальну освіту.

Останнім за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий показник, як «опис». Враховуючи характер вираженості середніх значень даного показника агресії у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь його прояву демонструють досліджувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані, які мають вищу освіту.

Перейдемо до розгляду наступного блоку результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі. Так, залежно від освітнього рівня середні значення вираженості показників і форм агресії у випробуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 5). Дані таблиці 5 дозволяють стверджувати, що достовірні відмінності у середніх значеннях вираженості показників агресії у випробуваних різної статі виявлено у відношенні: «образи» ($p \leq 0,01$),

«негативізму» ($p \leq 0,05$), «почуття провини» ($p \leq 0,05$), «підозрілості» ($p \leq 0,05$), «індексу ворожості» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 5

**Відмінності середніх значень вираженості показників агресії
у досліджуваних з різним освітнім рівнем
(за методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі)**

Показники агресії	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
фізична агресія	5,00	5,22	4,77	5,85	5,00	0,198
непряма агресія	3,56	4,24	4,23	4,00	3,66	0,128
дратівливість	3,56	5,45	4,65	5,05	4,52	0,303
негативізм	3,11	2,22	1,90	3,30	2,19	0,013
образа	5,22	3,99	3,96	2,35	3,83	0,002
підозрілість	4,89	5,60	4,58	5,35	5,25	0,036
вербальна агресія	4,78	6,15	6,09	6,20	6,62	0,247
почуття провини	6,22	4,76	5,28	6,10	5,07	0,026
індекс агресивності	17,78	21,76	20,80	22,95	20,10	0,118
індекс ворожості	8,67	9,27	8,35	7,10	8,90	0,039

Якщо почати з аналізу першого показника агресії із шерегу означених, то можна констатувати, що достовірно вищий ступінь прояву образи демонструють досліджувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані, які мають неповну вищу освіту.

Такий показник агресії, як «негативізм» виявився наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем. В даному випадку, достовірно вищий ступінь прояву негативізму демонструють досліджувані з неповною вищою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із середньою спеціальною освітою.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий показник агресії, як «почуття провини». В даному випадку, достовірно вищий ступінь вираженості показника «почуття провини» демонструють досліджувані з неповною середньою освітою, а найнижчий ступінь вираженості – досліджувані із середньою освітою.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий показник агресії, як «підозрілість». В даному випадку, достовірно вищий ступінь прояву підозрілості демонструють досліджувані із середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із середньою спеціальною освітою.

Останнім в даному блоці статистичного аналізу показником агресії, у відношенні якого підтверджено статистично достовірний характер виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем, є «індекс ворожості». Табличні дані дозволяють стверджувати, що достовірно вищий ступінь прояву ворожості демонструють досліджувані із середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із неповною вищою освітою.

Розглянемо наступний блок результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко. Так, залежно від рівня освіти середні значення вираженості симптомів емоційного вигорання у досліджуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 6).

Табличні дані показують, що достовірні відмінності у середніх значеннях вираженості симптомів емоційного вигорання у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявлено за такими діагностичними показниками: «емоційна відчуженість» ($p \leq 0,001$), «переживання психотравмуючих обставин» ($p \leq 0,01$), «психосоматичні і психовегетативні порушення» ($p \leq 0,05$), «загнаність у кут» ($p \leq 0,05$), «емоційний дефіцит» ($p \leq 0,05$), «незадоволеність собою» ($p \leq 0,05$), «загальний рівень психоемоційного вигорання» ($p \leq 0,05$), «емоційно-моральна дезорієнтація» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву симптомів емоційного вигорання у досліджуваних з різним освітнім рівнем дозволяє констатувати, що достовірно вищий ступінь вираженості показника «емоційна відчуженість» демонструють випробувані із середньою освітою, а найнижчий ступінь вираженості – досліджувані з вищою освітою.

Таблиця 6

Відмінності середніх значень вираженості показників психоемоційного вигорання у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко)

Симптоми емоційного вигорання	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
переживання психотравмуючих обставин	5,89	7,26	8,51	7,55	8,46	0,005
незадоволеність собою	8,22	7,02	7,33	8,65	7,48	0,039
«загнаність» у кут	6,00	5,73	5,31	7,00	5,83	0,027
тривога і депресія	6,67	6,51	6,42	6,90	6,14	0,546
неадекватне вибіркове емоційне реагування	7,22	6,49	6,19	6,70	5,75	0,159
емоційно-моральна дезорієнтація	7,00	5,89	5,50	5,10	5,01	0,049
розширення сфери економії емоцій	6,44	6,99	7,06	6,50	6,93	0,671
редукція професійних обов'язків	4,89	5,63	4,58	4,95	5,17	0,102
емоційний дефіцит	9,67	7,92	6,99	7,55	7,39	0,036
емоційна відчуженість	6,89	8,06	6,79	7,75	6,51	0,001
особистісна відчуженість	7,67	7,58	6,75	6,95	7,41	0,183
психосоматичні і психовегетативні порушення	6,44	7,69	7,28	6,15	6,51	0,026
загальний рівень психоемоційного вигорання	82,3	82,7	78,7	81,8	78,6	0,040

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий симптом емоційного вигорання, як «переживання психотравмуючих обставин». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають середню спеціальну освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають неповну середню освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився

такий симптом емоційного вигорання, як «психосоматичні і психовегетативні порушення». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають неповну вищу освіту.

Щодо наступного симптому емоційного вигорання досліджуваних – «загнаність у кут», то середні значення його вираженості розподілилися у досліджуваних з різним освітнім рівнем наступним чином. Достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну вищу освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню спеціальну освіту.

Також заслуговує на увагу факт, виявлений у відношенні такого симптому емоційного вигорання досліджуваних, як «емоційний дефіцит». Табличні дані дозволяють констатувати, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню спеціальну освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий симптом емоційного вигорання, як «незадоволеність собою». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну вищу освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню освіту.

Щодо наступного симптому емоційного вигорання досліджуваних – «загальний рівень психоемоційного вигорання», то середні значення його вираженості розподілилися у досліджуваних з різним освітнім рівнем наступним чином. Достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають вищу і середню спеціальну освіту.

Останнім за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних різного віку виявився такий симптом

емоційного вигорання, як «емоційно-моральна дезорієнтація». Враховуючи характер вираженості середніх значень даного симптому у досліджуваних різних вікових категорій, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають вищу освіту.

Висновки і перспективи. Отже, аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження змістовних складових особистісного функціонування військовослужбовців відповідно до рівня освіти дозволив нам узагальнити такі показники:

Достовірно вищий ступінь незадоволеності сферою медичного обслуговування, можливістю проводити відпустку, незадоволеності житлово-побутовими умовами, наявності показника «комунікація» при агресії демонструють ті досліджувані військовослужбовці, які мають вищу освіту.

Достовірно вищий ступінь незадоволеності своїм положенням у суспільстві, незадоволеності власним способом життя в цілому, наявністю типу поведінки при фрустрації «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», прояву підозрілості, ворожості, вираженості показника емоційного вигорання «емоційна відчуженість», симптому емоційного вигорання «психосоматичні і психовегетативні порушення» демонструють досліджувані, які мають середню освіту.

Достовірно найвищий ступінь незадоволеності рівнем власної освіченості, незадоволеності взаєминами з подружжям, прояву негативізму, синдрому емоційного вигорання «загнаність у кут», симптому емоційного вигорання «незадоволеність собою» демонструють досліджувані з неповною вищою освітою.

Достовірно вищий ступінь незадоволеності способом проведення свого дозвілля, вищий ступінь прояву директивності, характеризуються типом фрустраційної реакції «імпунітивної реакції з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «страх» при агресії, «опис» при агресії, прояв образи, показник «почуття провини», симптом емоційного вигорання «емоційний дефіцит», симптом емоційного вигорання «загальний рівень психоемоційного вигорання», такий симптом емоційного вигорання, як «емоційно-моральна дезорієнтація». виявили ті досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Достовірно вищий показник типу фрустраційної поведінки «імунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», симптом емоційного вигорання «переживання психотравмуючих обставин», демонструють випробувані із середньою спеціальною освітою.

Констатовано, що освітній рівень досліджуваних ніяк не пов'язаний з проявом у них тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності.

Подальші наші дослідження будуть спрямовані на пошук змістовних складових особистісного функціонування військовослужбовців відповідно до сімейного статусу та місця проживання.

Література

1. Березницька У. О., Мацевко Т. М., Солошенко Н. В. (2020). Психічні стани військовослужбовців після повернення із зони ведення бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*, 2 (55), 59-67. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67>

2. Бююль А., Цёфель П. (2002). SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. Санкт-Петербург: ООО «ДиаСофтЮГ».

3. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (2019). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.

4. Наследов А. Д. (2004). Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных. Санкт-Петербург: Речь.

5. Наследов А. Д. (2005). SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. Санкт-Петербург: Питер.

6. Партико Т. Б., Скальська О. І. (2020). Емоційно-вольові ресурси стресостійкості у військовослужбовців. *Психологічний часопис*, 6(4), 53-63. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4>

7. Колесніченко О. С. та ін. (2016). Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації: монографія. Харків: Національна акад. НГУ.

8. Мушкевич М. І. та ін. (2016). Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям: колективна монографія. Луцьк: Вежа-Друк.

9. Gerlock, A. A., Szarka, J. G., Cox, K., Harel, O. (2016). Comparing intimately violent to non-violent veterans in treatment for posttraumatic stress disorder. *Journal of Family Violence*, 31(6), 667–678. <https://doi.org/10.1007/s10896-016-9814-2>

10. Heavey, S. C., Homish, D. L., Goodell, E. A., Homish, G. G. (2017). U.S. Reserve soldiers' combat exposure and intimate partner violence: Not more common but it is more violent. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 33(5), 617–623. <https://doi.org/10.1002/smi.2748>.
11. Klaw, E. L., Demers, A. L., Da Silva, N. (2016). Predicting risk factors for intimate partner violence among post-9/11 college student veterans. *Journal of Interpersonal Violence*, 31(4), 572–597. <https://doi.org/10.1177/0886260514556102>.
12. Kwan, J., Sparrow, K., Facer-Irwin, E., Thandi, G., Fear, N. T., MacManus D. (2020). Prevalence of intimate partner violence perpetration among military populations: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 53, 101419. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101419>.
13. LaMotte, A. D., Taft, C. T., Weatherill, R. P., Eckhardt, C. I. (2017). Social skills deficits as a mediator between PTSD symptoms and intimate partner aggression in returning veterans. *Journal of Family Psychology*, 31(1), 105–110. <https://doi.org/10.1037/fam0000215>
14. Gates, M. A., Holowka, D. W., Vasterling, J. J., Keane, T. M., Marx, B. P., & Rosen, R. C. (2012). Posttraumatic stress disorder in veterans and military personnel: epidemiology, screening, and case recognition. *Psychological services*, 9(4), 361–382. <https://doi.org/10.1037/a0027649>
15. Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, 48(4), 347–349.

References

1. Bereznytska U. O., Matsevko T. M., Soloshenko N. V. (2020). Psykhichni stany viiskovosluzhbovtiv pislia povnennia iz zony vedennia boiovykh dii [Mental states of servicemen after returning from the combat zone]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2 (55), 59-67. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67> [in Ukrainian].
2. Biuiul A., Tsëfel P. (2002). *SPSS: yskusstvo obrabotky ynformatsyy: analiz statystycheskykh dannykh y vosstanovlenye skrytykh zakonornostei* [SPSS: The Art of Information Processing: Analyzing Statistical Data and Recovering Hidden Patterns]. Sankt-Peterburh: OOO «DyaSoftIuH» [in Russian].
3. Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy» (2019). Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
4. Nasledov, A. D. (2005). *Matematycheskiye metody psykholohycheskoho yssledovaniya: analiz y ynterpretatsiya dannykh* [Mathematical methods of psychological research: analysis and interpretation of data]. Sankt-Peterburh: Rech [in Russian].

5. Nasledov, A. D. (2005). SPSS: kompiuternyi analiz dannykh v psykholohyy u sotsyalnykh naukakh [SPSS: Computer Data Analysis in Psychology and Social Sciences]. Sankt-Peterburh: Pyter [in Russian].

6. Partyko, T. B., Skalska, O. I. (2020). Emotsiino-volovi resursy stresostiikosti u viiskovosluzhbovtiv [Emotional and volitional resources of stress resistance in servicemen]. *Psykhologichnyi chasopys – Psychological Journal*, 6(4), 53-63. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4> [in Ukrainian].

7. Kolesnichenko O. S. et all. (2016). *Psykhologichna hotovnist viiskovosluzhbovtiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti poza mezhamy punktu postiinoi dyslokatsii [Psychological readiness of servicemen of the National Guard of Ukraine for service and combat activities outside the point of permanent deployment]*. Kharkiv: Natsionalna akad. NHU [in Ukrainian].

8. Mushkevych M. I. et all. (2016). *Psykhologichna dopomoha uchasnykam ATO ta yikh sim'iam [Psychological assistance to anti-terrorist operation participants and their families]*. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

9. Gerlock, A. A., Szarka, J. G., Cox, K., Harel, O. (2016). Comparing intimately violent to non-violent veterans in treatment for posttraumatic stress disorder. *Journal of Family Violence*, 31(6), 667–678. <https://doi.org/10.1007/s10896-016-9814-2>

10. Heavey, S. C., Homish, D. L., Goodell, E. A., Homish, G. G. (2017). U.S. Reserve soldiers' combat exposure and intimate partner violence: Not more common but it is more violent. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 33(5), 617–623. <https://doi.org/10.1002/smi.2748>.

11. Klaw, E. L., Demers, A. L., Da Silva, N. (2016). Predicting risk factors for intimate partner violence among post-9/11 college student veterans. *Journal of Interpersonal Violence*, 31(4), 572–597. <https://doi.org/10.1177/0886260514556102>.

12. Kwan, J., Sparrow, K., Facer-Irwin, E., Thandi, G., Fear, N. T., MacManus D. (2020). Prevalence of intimate partner violence perpetration among military populations: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 53, 101419. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101419>.

13. LaMotte, A. D., Taft, C. T., Weatherill, R. P., Eckhardt, C. I. (2017). Social skills deficits as a mediator between PTSD symptoms and intimate partner aggression in returning veterans. *Journal of Family Psychology*, 31(1), 105–110. <https://doi.org/10.1037/fam0000215>

14. Gates, M. A., Holowka, D. W., Vasterling, J. J., Keane, T. M., Marx, B. P., & Rosen, R. C. (2012). Posttraumatic stress disorder in veterans and military personnel: epidemiology, screening, and case recognition. *Psychological services*, 9(4), 361–382. <https://doi.org/10.1037/a0027649>

15. Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, 48(4), 347–349.

Received: 16.04.2022

Accepted: 01.05.2022